

# KRZYSZTOFORY

Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa

35

Zeszyt z okazji 60-lecia istnienia muzeum w Starej Synagodze w Krakowie /  
Volume issued on the occasion of the 60<sup>th</sup> anniversary of the museum  
in the Old Synagogue in Kraków

Koncepcja merytoryczna zeszytu /  
The concept behind the main theme of the volume:  
Eugeniusz Duda



Muzeum Historyczne Miasta Krakowa

Kraków 2017

Źródła

Sources

## Źródła w językach hebrajskim i jidysz do historii krakowskich Żydów od XVI do XIX wieku

Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu ma swój początek w wiekach średnich. Kraków był ważnym zespołem osadniczym, politycznym i gospodarczym, przyciągającym ludność żydowską. Żydowska kolonia rozrastała się, by z czasem przekształcić w zorganizowaną wspólnotę, której istnienie poświadczają dokumenty z początku XIV wieku<sup>1</sup>. Ludność żydowska koncentrowała się wokół ulicy Żydowskiej (późniejszej ulicy św. Anny), przy której zlokalizowane były instytucje gminne. Półtorej wieku później centrum życia gminnego rozwijało się w okolicach ulicy Szpiglarskiej (obecnie ulica św. Tomasza), zaś na działkach dawnej dzielnicy żydowskiej rozbudowywała się Akademia Krakowska. Chociaż społeczność żydowska i nieżydowska żyły obok siebie, wzajemne animozje wzrastały, podsycane narastającą niechęcią w stosunku do „obcych”. Jako że ludność żydowska stanowiła konkurencję na polu gospodarczym, na mocy umowy z 1485 roku ograniczono Żydom prawo do handlu detalicznego na terenie miasta. Na domiar wszystkiego w 1494 roku wybuchł pożar, który strawił część zabudowy mieszkalnej. Pozbawieni możliwości swobodnego zarobkowania oraz swoich siedzib Żydzi przenieśli się do sąsiadującego z Krakowem Kazimierza, zachowując status członków krakowskiej gminy<sup>2</sup>.

Kazimierz, powstały na mocy aktu lokacyjnego z 1335 roku, nie był ośrodkiem o randze równej Krakowowi. Jed-

nakże pozostawał w bezpośrednim sąsiedztwie tego miasta, na szlakach handlowych. Był otwarty na osadnictwo ludności żydowskiej – pierwsi Żydzi odnotowani zostali w dokumentach kazimierskich już pod koniec XIV wieku<sup>3</sup>. W ciągu kolejnych dekad społeczność kazimierska rozrastała się, zasilana żydowskimi mieszkańcami Krakowa oraz przybywającymi z innych ośrodków z kraju i zagranicy. W okresie od XVI do XVIII wieku to właśnie Kazimierz stanowił centrum rozwoju umysłowego i religijnego środowiska aszkenazyjskiego. Działali tu najwybitniejsi rabi i uczeni żydowscy, rozwijała się jesiwa, powstawało wiele nowych prac. Ludność żydowska zamieszkiwała Miasto Żydowskie (*Oppidum Iudaeorum*), zlokalizowane w północnej części Kazimierza<sup>4</sup>. Obejmowało ono działki zakupione w latach 1553–1554<sup>5</sup>, 1583<sup>6</sup> i 1608<sup>7</sup> na podstawie umów zawartych pomiędzy radą miejską Kazimierza a starszymi żydowskimi. Dzielnica żydowska zarządzana była przez kahał, chociaż w sensie administracyjnym podlegała magistratowi miasta. Jej centrum stanowiła ulica Szeroka, przy której znajdowały się najważniejsze budynki gminne: synagoga Stara<sup>8</sup>, Remu<sup>9</sup> i Poppera<sup>10</sup>, mykwa, cmentarz<sup>11</sup>. Od drugiej połowy XVII wieku sytuacja ludności żydowskiej na Kazimierzu zaczęła ulegać pogorszeniu. Stało się tak na skutek utraty dominującej pozycji politycznej Krakowa. Wojny, polityka rabunkowa, załamanie koniunktury gospodarczej, epidemie

<sup>1</sup> *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*. Wyd. Franciszek Piekosiński, Józef Szujski. Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, nr 5. Pomniki dziejowe wieków średnich do objaśnienia rzeczy polskich służące, t. 4. Kraków 1878, cz. 1, nr 28.

<sup>2</sup> Historię gminy krakowskiej w okresie średniowiecza omawia: Zarembska Hanna: *Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina krakowska*. Warszawa 2011. Tam też dostępny jest szeroki wybór literatury dotyczącej średniowiecznej gminy krakowskiej. O problemie wygnania Żydów z Krakowa pisze: Wyrozumka Bożena: *Czy Jan Olbracht wygnał Żydów z Krakowa?*. „Rocznik Krakowski” 1913, t. 59, s. 5–11.

<sup>3</sup> Kutrzeba Stanisław: *Ludność i majątek Kazimierza w końcu XIV stulecia*. „Rocznik Krakowski” 1900, t. 3, s. 183.

<sup>4</sup> Świszczowski Stefan: *Miasto żydowskie na Kazimierzu w świetle*

*nowych badań*. „Biuletyn Krakowski” 1960, t. 2, s. 47–72; idem: *Założenie i rozwój miasta Kazimierza*. „Biuletyn Krakowski” 1961, t. 2, s. 34–79; idem: *Miasto Kazimierz pod Krakowem*. Kraków 1981.

<sup>5</sup> *Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795)*. Wyd. Franciszek Piekosiński. Kraków 1885, t. 1, nr 256.

<sup>6</sup> *Ibidem*, nr 283.

<sup>7</sup> *Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795)*. Wyd. Franciszek Piekosiński. Kraków 1885, t. 2, s. 350.

<sup>8</sup> Stara synagoga, najstarsza spośród zachowanych na Kazimierzu bożnic, powstała w XV w.

<sup>9</sup> Dom, będący własnością Israela ben Józefa, został zaadaptowany za zgodą króla Zygmunta Augusta na bożnicę, którą otwarto w 1556 r.

<sup>10</sup> Synagoga Poppera została ufundowana w 1620 r.

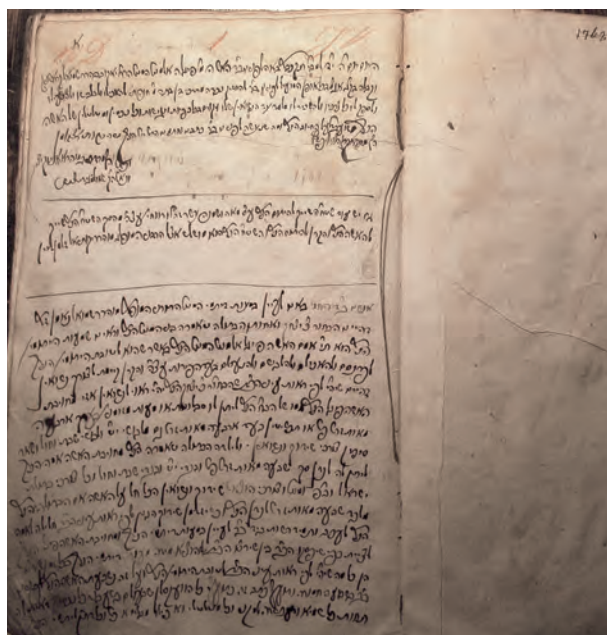
<sup>11</sup> Pierwsze nekropolie żydowskie znajdowały się na gruntach przy synagodze Starej oraz na placu przy ul. Szerokiej.

były kolejnymi czynnikami, które negatywnie wpłynęły na ludność żydowską, ulegającą coraz większemu rozwarstwieniu i pauperyzacji. Powyższe przyczyny wpłynęły również na zmniejszenie samej populacji żydowskiej na terenie Kazimierza, która w XVI wieku liczyła około 6 tysięcy członków, zaś pod koniec XVIII wieku około 3,5 tysiąca członków<sup>12</sup>. Na początku XIX wieku Kazimierz został włączony do struktury miejskiej Krakowa jako jedno z jego przedmieść<sup>13</sup>.

Niezależnie jednak od wszelkich zmian politycznych, gospodarczych czy społecznych w okresie od XVI do XIX wieku egzystencja Żydów regulowana była przez postanowienia zawarte w różnych dokumentach. Materiały rękopiśmienne obejmują dwojaki rodzaj źródła. Kryterium podziału opiera się na rozgraniczeniu dokumentów na źródła zewnętrzne (nieżydowskie) oraz źródła wewnętrzne. Te pierwsze wydawane były przez władze dominialne (np. króla, cesarza, instytucje szlacheckie, organy jurysdykcji świeckiej, a także władze miejskie). Te drugie wytworzone zostały przez instytucje żydowskie (m.in. gminę, sejmik ziemstw czy sejm Żydów koronnych i litewskich, nadto bractwa czy stowarzyszenia)<sup>14</sup>.

Dokumenty zewnętrzne przygotowywano w językach nieżydowskich. Dokumenty wewnętrzne sporządzano w językach żydowskich: języku hebrajskim i języku jidysz, by w XIX wieku zamienić je na języki otoczenia. Wspomniane materiały były niezwykle istotne dla całej społeczności. Z tego względu w gminie krakowskiej przechowywano je w skrzyniach kahalnych znajdujących się w synagodze Starej – siedzibie władz gminnych, a także w innych budynkach należących do całej wspólnoty, w szczególności w pozostałych synagogach i domach modlitw.

W drugiej połowie XIX wieku źródła wewnętrzne stały się przedmiotem zainteresowań osób zajmujących się historią krakowskiej gminy. Dokumenty te wykorzystywano w pracach traktujących o krakowskiej i kazimierskiej gminie lub publikowano w postaci edycji źródłowych. Wypożyczanie dokumentów przyczyniło się jednak do ich rozproszenia. Część nie wróciła do pierwotnych właścicieli, niektóre bezpowrotnie zaginęły. Inne zostały wywiezione poza Kraków, w tym również za granicę. Kolejne przekazywano – przez swoich czasowych użytkowników – do różnych archiwów<sup>15</sup>. By zakończyć ten proces, rozpoczęto akcje



Fragmenty zespolów miasta żydowskiego na Kazimierzu pod Krakowem – zbiór szchatków zespolów; w zasobie ANK, sygn. 29/35/1, k. 1

scalania gminnych zasobów rękopiśmiennych. Konieczne stało się także wybranie miejsca, w którym archiwalia byłyby przechowywane. Na początku XX wieku zdecydowano, że archiwum kahalne, połączone z muzeum gromadzącym gminne judaika<sup>16</sup>, umieszczone zostanie na trzecim piętrze nowo budowanej siedziby Gminy Wyznaniowej Izraelickiej przy ulicy Skawińskiej<sup>17</sup>.

Materiały przechowywane w siedzibie gminy starano się uporządkować. W przeważającej mierze prace te wykonała, pod kierunkiem prof. Majera Bałabana, dr Judyta Freilich (Freylichówna)<sup>18</sup>. Dzięki jej staraniom zasoby obejmujące źródła wytworzone do lat siedemdziesiątych XIX wieku zostały usystematyzowane; przygotowano rejestry dokumentów mające posłużyć do wydania odrębnego katalogu. Nie udało się jednak tego celu zrealizować. Prace przerwał wybuch II wojny światowej.

W czasie wojny archiwum gminne uległo rozproszeniu. Część dokumentów została zniszczona lub ich los pozostał nieznany. Część przetrwała w zasobach gminy, skąd w 1942 roku na podstawie decyzji władz niemieckich trafiły do

<sup>12</sup> Zarubin Przemysław: *Żydzi w aglomeracji Krakowa w czasach stanisławowskich. Przemiany prawne, gospodarcze i społeczne*. Kraków 2012, s. 5.

<sup>13</sup> Bieniarzówna Janina, Małecki Jan M.: *Dzieje Krakowa. T. 3. Kraków w latach 1796–1918*. Red. Janina Bieniarzówna, Jan M. Małecki, Józef Mitkowski. Kraków 1985, s. 8.

<sup>14</sup> Do źródeł wewnętrznych zaliczyć należy również inskrypcje nagrobne, synagogalne, dokumenty brackie, noty z dzieł religijnych, księgi pamięci, przedmowy do tych dzieł, aprobaty rabinackie, responsa, broszurki historyczne, pieśni historyczne, wybrane okolicznościowe modlitwy, korespondencję. Ponadto wspomniane rodzaje źródeł uzupełniają księgi hipoteczne, materiały ikonograficzne i kartograficzne.

<sup>15</sup> Np. Ludwik Gumplowicz przekazał część posiadanych tekstów,

będących własnością gminy, do Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa; Biblioteka Jagiellońska (dalej cyt. BJ), Korespondencja Ludwika Gumplowicza, rkps 6444 III, t. 1, k. 12, 15.

<sup>16</sup> W archiwum i muzeum gminnym miały być przechowywane przedmioty związane z kultem synagogalnym oraz dokumenty źródłowe. Ich systematyczne zbieranie rozpoczęto z inicjatywy dr. Samuela Tillesa, przewodniczącego gminy; „Czas” 1910, nr 71, z 15 lutego, s. 1.

<sup>17</sup> Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej cyt. ANK), Archiwum planów Budownictwa Miejskiego w Krakowie (1805–1960), sygn. ul. Krakowska 41, fasc. 439.

<sup>18</sup> *Słownik biograficzny polskiej historii wychowania*: Judyta Freyllichówna (ur. 1906). Hasło oprac. Józef Krukowski. Red. Andrzej Meissner, Władysława Szulakiewicz. Toruń 2008, s. 239–240.

Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa (w latach pięćdziesiątych XX wieku wcielonego do Archiwum Państwowego w Krakowie, obecnie funkcjonującego pod nazwą Archiwum Narodowe w Krakowie – ANK). W okresie powojennym część dokumentacji została przeniesiona do Warszawy, gdzie trafiła pod opiekę Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej. Od 1948 roku przechowywane są w Żydowskim Instytucie Historycznym im. Emanuela Ringelbluma (ŻIH). Pozostałe znajdują się w archiwach i bibliotekach na całym świecie.

Wewnętrzne źródła rękopiśmienne dotyczące społeczności Krakowa i Kazimierza można podzielić na materiały niepublikowane i publikowane. W dalszej części artykułu przedstawione zostaną dokumenty istotne dla funkcjonowania gminy, wytworzone w wiekach XVI–XIX i sporządzone w językach żydowskich. Przyjęcie takich ram czasowych podyktowane zostało przez dwa czynniki: stan materiału oraz język źródła. Warto jednak nadmienić, że dokumenty datowane na XIX stulecie będą obejmować wyłącznie okres do 1815 roku, a więc do momentu powstania Rzeczypospolitej Krakowskiej. Dokumenty wcześniejsze – średniowieczne – nie zachowały się bowiem w dużej liczbie<sup>19</sup>, zaś późniejsze nie były prowadzone w językach żydowskich<sup>20</sup>. Nie będzie to jednak pełny wykaz zachowanych źródeł, gdyż sporządzenie takowego nie jest możliwe z uwagi na ciągłe docieranie do kolejnych dokumentów. W rezultacie tekst ma charakter pionierski, ale i przyczynkarski i nie rości sobie pretensji do wyczerpania tematu.

By zaprezentować jak najszerszy wachlarz różnego typu źródeł rękopiśmiennych, dzielone są one na kilka grup. Pierwszym kryterium podziału jest język materiału. Na tej podstawie uzyskujemy źródła hebrajskie, jidyszjęzyczne oraz materiał mieszany. Kolejne kryterium stanowi fakt dostępności materiału, a tym samym podział na źródła rękopiśmienne drukowane oraz źródła rękopiśmienne niedrukowane. Kolejna z możliwości to wyodrębnienie materiałów, które przetrwały do naszych czasów w formie oryginałów, odpisów bądź też tylko streszczeń lub o których wiemy jedynie, że istniały, lecz nie mamy żadnego śladu tej egzystencji. Następne kryterium stanowi treść dokumentu oraz zasięg jego oddziaływania. Na tej podstawie można wyodrębnić statuty gminne, pinkasy oraz wypisy z dokumentów gminnych, brackich, cechowych, stowarzyszeń, ponadto memorbucher czy opracowania, a więc materiały dotyczące całej społeczności lub jej części (np. członków synagogi, bractwa itp.). Ostatnie zaś stanowi kryterium chronologiczne – data powstania dokumentu.

W niniejszym artykule kryterium treści i zasięgu oddziaływania dokumentu oraz kryterium chronologiczne zostały wykorzystane jako wiodące, jednakże wszystkie pozostałe wyróżniki włączono do opisu przywoływanych materiałów.

Najstarszym, prawie kompletnym dokumentem regulującym wszystkie dziedziny życia gminnego, społecznego i prywatnego był statut gminy krakowskiej z 1595 roku oraz jego uzupełnienia z lat 1604, 1606, 1610 i 1615–1616. Statut został ułożony i podpisany przez władze „świętej gminy krakowskiej”. W dokumencie brak jakiegokolwiek wzmianki sugerującej, że zamieszczone w nim przepisy obejmują również członków gminy kazimierskiej. Precyzyjnie określona jest natomiast strefa zasięgu samych postanowień. Te obowiązywać miały członków gminy krakowskiej zamieszkałych przy „ulicy żydowskiej”, czyli w „mieście żydowskim” na Kazimierzu. Ponadto normowały zasady prowadzenia działalności w „mieście” (w Krakowie), a nawet „w Krakowie, na Kazimierzu, na Stradomiu (...) albo w innej części miasta” oraz określały zasady zasiedlania ulicy żydowskiej na Kazimierzu, nadto Krakowa i Stradomia<sup>21</sup>. Taki zapis pozwala na stwierdzenie, że ówczesni Żydzi nie uważali Krakowa i Kazimierza za dwa odrębne ośrodki, lecz za jeden organizm miejski. Statut był pierwszym, a zarazem jedynym znanym zbiorem przepisów proveniencji żydowskiej obowiązujących w gminie krakowskiej w epoce nowożytnej. Mimo że datowany na schyłek XVI i początek XVII wieku, zawierał regulacje wcześniejsze (które nie zachowały się w żadnej innej formie) oraz bieżące ustalenia władz gminnych. Obejmował postanowienia prezentujące wszystkie mechanizmy oraz płaszczyzny funkcjonowania gminy (wybory władz gminnych oraz prawa, obowiązki i kompetencje poszczególnych urzędników i funkcjonariuszy, zasady działania sądownictwa tak żydowskiego, jak i zewnętrznego, chazakę, kwestie dobroczynności, regulacje antyzbytkowe, edukację, relacje pracodawca – pracownik oraz decyzje dotyczące hazardu).

Z uwagi na swoją wielowątkowość statut krakowski uznawany był za wzorcową kodyfikację, do której odwoływały się władze innych gmin, ustalając obowiązujące przepisy. Żaden z powstałych w XVII i XVIII wieku statutów gminnych z ziem polskich i litewskich nie był jednak tak obszerny i szczegółowy jak krakowski<sup>22</sup>. Ten liczył bowiem ponad 96 kart. Co więcej, w przeciwieństwie do innych regulacji, które nie przetrwały do naszych czasów lub zachowały się we fragmentarycznej formie, materiał ten istniał do XX wieku prawie w całości. Od pozostałych statutów różnił się także pod względem języka – podczas gdy inne

<sup>19</sup> Najstarszym zachowanym dokumentem hebrajskim z terenów ziem polskich jest wspomniana już ugoda kahału krakowskiego z radą miejską z 1485 r., na mocy której Żydzi zrzekają się praw do handlu (ANK, Zbiór dokumentów papierowych 1413–1946, sygn. 29/658/1249). Kopia tego dokumentu została zamieszczona w katalogu *Cracovia Iudaeorum 3D*. Kraków 2013, s. 27. Wystawa w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa, oddział Stara Synagoga, 27 czerwca 2013 r. – 20 kwietnia 2014 r. Kurator Eugeniusz Duda.

<sup>20</sup> Są to przede wszystkim materiały dwujęzyczne. Teksty sporządzone

wylącznie w jednym z języków żydowskich należą do rzadkości. Największa liczba takich materiałów dostępna jest w zasobach archiwum ŻIH.

<sup>21</sup> *Statut krakowskiej gminy żydowskiej z roku 1595 i jego uzupełnienia*. Tłumaczenie sporządzone na podstawie odpisu Majera Bałabana. Wstęp, przekł. i oprac. Anna Jakimyszyn. Kraków 2005, par. 74. Gra w karty; par. 75–78. Chazaka.

<sup>22</sup> Przykłady innych statutów gminnych zamieściła Anna Michałowska: *Gminy żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej. Wybór tekstów źródłowych*. Oprac. i tłum. Anna Michałowska. Warszawa 2003.

zbiory sporządzano w języku hebrajskim, czyli języku liturgii i prawodawstwa, tekst krakowski wykorzystywał język jidysz. Ustawodawcy uzasadniali taki wybór koniecznością dotarcia do każdego z członków gminy. Język jidysz, będący codziennym komunikatorem ówczesnych Żydów, był zrozumiały zarówno dla kobiet, jak i dla mężczyzn, podczas gdy znajomość języka hebrajskiego zawężała się do męskiej części społeczeństwa. Tym samym materiał ten stanowi również zabytek językowy.

Dzieje statutu są trudne do odtworzenia. Pierwotnie dokument ten, będąc własnością gminy, przechowywany był w domu kahalnym przy synagodze Starej. W nieznanych okolicznościach przeniesiony został do synagogi Remu. Tam odnalazł go assesor rabinacki, a następnie przewodniczący sądu rabinackiego, Chaim Natan Dembitzer (1820–1892), pasjonat historii i kultury swojego narodu<sup>23</sup>. Z uwagi na pełnione obowiązki cieszył się powszechnym poważaniem wśród członków krakowskiej gminy, a co za tym idzie – miał możliwość sięgania po materiał źródłowy, który nie był do tego czasu poddawany badaniom, a także wiedza o nim nie była powszechnie dostępna. W rezultacie napisał kilka prac traktujących o dziejach krakowskiej gminy. Badania rozpoczął jednak nie tyle od historii Krakowa i jego żydowskich mieszkańców, co zgłębiania losów wybitnych uczonych. Temu zagadnieniu poświęcił również swoją najbardziej znaną, dwutomową pracę *כלילת יופי*, w której zamieścił biogramy autorytetów rabinackich z różnych miast Rzeczypospolitej (w tym Lwowa i Krakowa)<sup>24</sup>. We wszystkich swoich publikacjach odwoływał się do źródeł hebrajsko- i jidyszjęzycznych (z przewagą tych pierwszych).

<sup>23</sup> *Toldot Maharban: Rabbi Chaim Nathan Dembitzer, sein Leben und Wirken*. Oprac. Feivel Hirsch Wettstein. Kraka 1893.

<sup>24</sup> *כלילת יופי*, חיים נתן בן יקותיאל זלמן, כליילת יופי w Krakowie, pierwszy w 1888 r., drugi w 1893 r.

<sup>25</sup> Wettstein Feivel Hirsch: *קדמוניות מפנסקאות ישנים*. „Ocar Hasi-frut” 1892, t. 2, s. 577–642.

<sup>26</sup> Bałaban Majer: *Historja Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304–1868*. T. 1. 1304–1655. Kraków 1931 (reprint: Kraków 1991; reprint 2013), s. 466 (wklejka).

<sup>27</sup> Bałaban Majer: *Die Krakauer Judengemeinde Ordnung von 1595 und ihre Nachträge*. Teil 1. „Jahrbuch der Jüdisch-literarischen Gesellschaft” 1912–1913, Bd. 10, S. 296–360. Pierwsza część statutu została poprzedzona wstępem autorstwa Bałabana (S. 296–308), który nie został przytoczony w poniższej publikacji.

<sup>28</sup> Idem: *Die Krakauer Judengemeinde Ordnung von 1595 und ihre Nachträge*. Teil 2. „Jahrbuch der Jüdisch-literarischen Gesellschaft” 1916, Bd. 11, S. 88–114.

<sup>29</sup> Majer Bałaban oraz Anna Michałowska zamieścili w swoich publikacjach tłumaczenie kilku paragrafów statutu: Bałaban Majer: *Historja Żydów...*, *passim*; *Gminy żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej...*, s. 3–7, 25–32, 46–50, 84–86, 125–127. Ukazały się również angielskie i hebrajskie przekłady fragmentów tego tekstu autorstwa Shmuela A. Cygielmana: יהודי פולין וליטא: מבואות ומקורות מבוארים עד שנת ת"ח 1648: Jerozolima 1991, 468–629 oraz *Jewish Autonomy in Poland and Lithuania until 1648 [5408]*. Jerozolima 1997, s. 46–104.

<sup>30</sup> *Statut krakowskiej gminy żydowskiej...*

Korzystał zarówno z gminnych materiałów rękopiśmiennych, jak i publikacji poszczególnych rabinów, a także innych źródeł informacji (m.in. przytaczał treść inskrypcji nagrobnych). Był zarazem pierwszym badaczem, który edytował fragmenty tych materiałów, dzięki czemu są one dostępne dla współczesnego czytelnika.

Spśród rozlicznych materiałów gminnych, do których miał dostęp, odnalazł Dembitzer także i statut gminny. W 1872 roku sporządził hebrajskojęzyczne streszczenie tego dokumentu. Nie zdecydował się jednak na jego opublikowanie. Uczynił to dopiero Feivel Hirszt Wettstein (1858–1924), krakowianin, właściciel antykwariatu przy ulicy Szpitalnej, uczeń, a zarazem współpracownik Dembitzera. Pod wpływem swojego mentora rozpoczął zgłębianie historii rodzimej gminy. Opierając się na wskazówkach teścia, a po jego śmierci na pozostawionych przez niego na materiałach, rozwijał podjęty już wątek odtwarzania historii krakowskiej gminy. Tekst statutu gminnego w formie hebrajskojęzycznego odpisu poczynionego przez Dembitzera uznał za materiał istotny i wymagający upublicznienia. Z tego względu niedługo po śmierci Dembitzera opublikował go. Nie wiedział jednak, że ma do czynienia z materiałem przełożonym przez swojego poprzednika z języka jidysz na język hebrajski.

Sprawa języka źródła opublikowanego w 1892 roku<sup>25</sup> została sprostowana kilkanaście lat później. W pierwszym dziesięcioleciu XX wieku oryginał tekstu statutu trafił bowiem do rąk Majera Bałabana (1877–1942), żydowskiego historyka, rabina i nauczyciela rodem ze Lwowa. Pierwotnie zajmował się głównie historią lwowskiej gminy. Za pośrednictwem jednego ze starszych kolegów, dr. Mojżesza Schorra, uzyskał dostęp do krakowskich archiwaliów, by następnie na prośbę władz gminy krakowskiej podjąć się badań dziejów tej wspólnoty. Dzięki uprzejmości prezydenta krakowskiej gminy wyznaniowej, Samuela Tillesa, uzyskał dostęp do tekstu statutu gminnego. W przygotowaniu odpisu tego dokumentu pomógł mu szwagier, Moses Alter.

Wprawdzie do naszych czasów oryginał statutu nie zachował się (w pierwszym tomie *Historii Żydów w Krakowie i na Kazimierzu* Bałabana znajduje się jedyna fotografia jednej karty statutu<sup>26</sup>), lecz dostępne są jego odpisy. Kopia sporządzona przez Bałabana i Altera została opublikowana w „Jahrbuch der Jüdisch-literarischen Gesellschaft” w dwóch częściach – w roku 1913 ukazały się paragrafy 1–73<sup>27</sup>, zaś trzy lata później paragrafy 74–93 właściwego statutu oraz uzupełnienia poczynione w latach 1604–1616<sup>28</sup>.

Z uwagi na język dokumentu był on niedostępny dla tych badaczy, którzy nie znali języków żydowskich. Bałaban zamieścił fragmenty tego tekstu w przekładzie na język polski. Tłumaczenie wybranych paragrafów na języki polski, angielski i hebrajski znajdziemy także w pracach Anny Michałowskiej i Shmuela A. Cygielmana<sup>29</sup>. Pierwsze pełne tłumaczenie tekstu statutu krakowskiej gminy żydowskiej na język polski, przygotowane przez Annę Jakimyszyn, ukazało się dopiero w 2005 roku<sup>30</sup>.

Kolejnym niezwykle istotnym źródłem do historii krakowskiej gminy są pinkasy, czyli księgi wpisów prowadzonych wśród Żydów aszkenazyjskich przez organy i instytucje gminne w okresie nowożytności. Wpisy do pinkasów dotyczyły różnorodnych kwestii istotnych dla funkcjonowania

wspólnoty. Pinkasy prowadzono m.in. w celu odnotowania decyzji władz kahalnych, synagogałnych, brackich, spraw skarbowych, gospodarczych czy sądowniczych. Umieszczano w nich protokoły wyborcze, postanowienia rabinów, zarządzenia władz, decyzje dotyczące instytucji gminnych (synagog, mykw, koszerni itp.), kwestie związane z dobroczynnością, rachunkami (podatki, przychody i wydatki gminy), a także ustalenia określające zasady życia społecznego i religijnego w gminie<sup>31</sup>. Tym samym jest to źródło, które łączy w sobie zarówno zapisy istotne dla całej społeczności i ją obejmujące, jak i noty prywatne, ważne dla jednostek.

Pinkasy prowadzone były zgodnie ze specyfiką charakterystyczną dla środowiska żydowskiego: wpisy przygotowywano w językach żydowskich. Przeważały adnotacje w języku hebrajskim. Język jidysz wykorzystywano rzadko, gdy chciano, by treść dokumentu była w pełni zrozumiała dla wszystkich, których dotyczyła. Niekiedy w teksty żydowskie wplatano słownictwo z języków otoczenia oraz z łaciny.

Notki sporządzane były na pergaminie lub papierze czarnym atramentem. Używano czcionki kwadratowej lub półkursywnej. W większości przypadków pismo było drobne. Wpisy właściwe sporządzali pisarze gminni (z uwagi na fakt, że wpisy dokonywano przez wiele dziesięcioleci, pochodziły od różnych osób). Brak jednak w pinkasach informacji, kto dokonał wpisu. Znajdują się za to dane osób, których sprawa dotyczyła (stron sporu, świadków, sędziów, uczonych, rabinów, szamesów itp.). Osoby te, w szczególności w pinkasach sądowych, składały swoje podpisy pod sprawą.

By karty nie uległy rozproszeniu, pinkasom nadawano formę zszytych i oprawionych w skórę zeszytów. Liczba wpisów była zależna od wielkości zeszytu. Te zaś nie miały jednolitego wymiaru. W gminie krakowskiej używano zarówno małych formatów (10,5 × 7 cm)<sup>32</sup>, jak i większych (19,5 × 30,8 cm, 32 × 20,5 cm)<sup>33</sup>. Nie zawsze jednak od początku zdecydowano się na zszywanie kart i dopiero ich zapisywanie. Składki można było połączyć ze sobą, gdy zebrała się ich większa liczba. Tak postąpiono w przypadku kart, które zostały przekazane do archiwum gminnego przez Feiwela Hirsza Wettsteina.

Koleje losów tych zbiorów były zróżnicowane. Do schyłku XIX wieku zachowało się siedem krakowskich pinkasów. Według informacji przedstawionych przez Israela Planera, cztery z nich były własnością Wettsteina (przy czym dwa spośród nich znajdowały się u Arona Fausta), natomiast trzy inne pozostawały w rękach przełożonych gminy. Pinkasy przechowywane u Fausta obejmowały akta z lat 1582–1657 oraz

protokoły z lat 1720–1796<sup>34</sup>. Nie ma informacji na temat zawartości kolejnych z nich. Inaczej opisuje zawartość krakowskich pinkasów Majer Bałaban. Spośród siedmiu takich zbiorów pierwszy obejmuje lata 1644–1651, kolejny 1687–1696, trzeci 1728–1751, czwarty 1679–1782, dwa kolejne zawierają wpisy z końca XVIII wieku, ostatni zaś, określany mianem pinkasu kahalnego, dokumentuje uchwały gminne, cechów, stowarzyszeń itp. z lat 1603–1780. Pinkas ten był pierwotnie własnością Wettsteina, ostatecznie jednak trafił do archiwum gminnego<sup>35</sup>.

Ponieważ pinkasy stanowią bogate źródło informacji na temat krakowskiej gminy<sup>36</sup>, badania nad nimi podjęto już w XIX wieku. Pierwsze materiały z pinkasów krakowskich opublikowane zostały przez Feiwela Hirsza Wettsteina w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku. W 1892 roku ukazało się 66-stronicowe zestawienie wypisów z pinkasów – *Quellenschriften zur Geschichte der Juden in Polen insbesondere in Krakau*. בדמוניות מפנקסאות ישנים: לקורות ישראל בפולין בכלל ובקראקא בפרט<sup>37</sup>. Wettstein zamieścił w nim 39 wypisów z lat 1551–1786. Materiał ten o najrozmaitszej treści został chronologicznie uporządkowany, gdzieniegdzie uzupełniony objaśnieniami. Obejmował przepisy z lat 1551 i 1638 w sprawie wychowania i nauczania w szkołach elementarnych i talmudycznych, postanowienia sejmu żydowskiego z 1681 roku w sprawie arendowania czopowego, mennicy, zup i ceł oraz z 1683 roku w sprawie wyboru rabinów oraz zarządu gminy, przepisy gminne z 1595 roku (ustrój gminny, ubiór) oraz 1604 roku (o bankrutach i lichwie). Ponadto uwzględniono przepisy dotyczące cyrulików z 1640 roku, umowy o przyjęcie na praktykę w latach 1646, 1651, 1720, 1723, 1731, kontrakt na druk dzieł rabinackich z 1647 roku, testament krakowskiego Żyda, wyroki sądu kahalnego z lat 1648–1650, pełnomocnictwo dla asesora rabinatu krakowskiego z 1658 roku, spowiedź Meiera, syna Aszera Lemla z 1648 roku, umowę handlową z 1650 roku, zeznania z 1650 roku, umowy o przyjęciu do pracy z lat 1657 i 1660, decyzje w sprawie wykonywania rzemiosła z 1650 roku, relację pisarza gminnego z 1720 roku, akt sprzedaży domu z 1720 roku, przepisy dotyczące restauracji kamienicy grożącej zawaleniem z 1722 roku, rozporządzenie w sprawie dziesięciny (1723), zezwolenie na otwarcie sklepu (1727), kontrakt o pożyczkę (1736), umowę o zastaw domu (1745), sprawę o pokrycie pretensji spółki handlowej (1750) oraz kłatwę rabinów krakowskich z 1786 roku nałożoną na chasydów<sup>38</sup>.

Tak zróżnicowane tematycznie wypisy pokazują specyfikę pinkasów i nie są niczym niezwykłym. W 1900 roku

<sup>31</sup> Berkovitz Jay R.: *Protocols of Justice. The Pinkas of the Metz Rabbinic Court 1771–1789*. Boston 2014, pp. 5–6; Litt Stefan: *Pinkas, Kahal, and the Mediene: The Records of Dutch Ashkenazi Communities in the Eighteenth Century as Historical Sources*. Boston 2008, pp. 7–20.

<sup>32</sup> Wettstein Feivel Hirsch: *Quellenschriften zur Geschichte der Juden in Polen insbesondere in Krakau. Kadmonijot mipinkesaot jeszenim lekorot jehudim bepolin biklal ube-kraka bifrat. Kraków 1892*, 66 s. Rec. Izak Planer. „Kwartalnik Historyczny. Organ Towarzystwa Historycznego” 1894, t. 8, s. 127.

<sup>33</sup> ANK, Fragmenty zespołów miasta żydowskiego na Kazimierzu pod Krakowem – zbiór szczytków zespołów, sygn. 29/35/1, 2.

<sup>34</sup> Wettstein Feivel Hirsch: *Quellenschriften zur Geschichte der Juden in Polen...*, s. 127.

<sup>35</sup> Bałaban Majer: *Historja Żydów...*, s. 561.

<sup>36</sup> Jak wynika z zachowanych zapisków, najstarsze znajdujące się w nich noty datowane były na 1494 r. (było to zeznanie w sprawie długu w wysokości 100 węgierskich dukatów).

<sup>37</sup> Wettstein Feivel Hirsch: *Quellenschriften zur Geschichte der Juden in Polen insbesondere in Krakau*. בדמוניות ישנים: לקורות ישראל בפולין בכלל ובקראקא בפרט. Kraków 1892.

<sup>38</sup> Wettstein Feivel Hirsch: *Quellenschriften zur Geschichte der Juden in Polen...*, s. 128–130.

w Krakowie wydał בקראקא הקהל מפנקסי עתיקים: מפרנקסי הקהל בקראקא לקורות ישראל וחכמיו ... לקורות ישראל וחכמיו<sup>39</sup>. Z kolei we Wrocławiu (Breslau 1900/1901) opublikował kolejne fragmenty pinkasów krakowskich w postaci לקורות ישראל בקראקא: מפנקסי הקהל בקראקא: רבניו ומנהגיו בפולניא בכלל ובקראקא בפרט<sup>40</sup>. W 1902 roku edytował fragmenty materiałów sięgających początkami lat czterdziestych XVIII wieku. Noty te obejmowały zapisy testamentowe, opis klęsk poniesionych w trakcie buntu kozackiego, nominacje na lekarza i aptekarza gminnego, statut szamesów, opis kradzieży relikwii przez członka gminy i wynikające z tego tytułu konsekwencje, rozwiązanie sprawy zgromadzenia sumy dla łowczego bełskiego, przepisy dotyczące pochówków, ustalenie wysokości krupki, obłożenie przestępców kłutwą, dekret wyboru seniora gminy, nadanie chazaki, kontrakty handlowe czy uchwały z zakresu spraw religijnych<sup>41</sup>. W tym samym roku w Petersburgu opublikował również obszerny zbiór dokumentów z XVII i XVIII wieku, wśród nich przyczynki do konfederatów barskich pod Krakowem, pierwszej austriackiej okupacji Kazimierza, a także skarbowości gminnej. W materiałach tych zamieścił również „listy cechowe”, czyli statuty cechów żydowskich, umowy między majstrami z uczniami i czeladnikami.

Publikacje z lat dziewięćdziesiątych XIX wieku różniły się od prac wydawanych przez Wettsteina na początku XX wieku. W tych drugich zwiększył liczbę komentarzy i objaśnień. Korzystał nawet z dokumentów nieżydowskich. Niemniej jednak dobór materiału wciąż pozostawał bardzo luźny – nie zdecydował się bowiem na edytowanie w całości żadnego z posiadanych pinkasów<sup>42</sup>.

Wypisy z pinkasów krakowskich zamieszczał Wettstein także w pracach, które nie traktowały bezpośrednio o tej gminie. Przykład takich działań stanowi księga jubileuszowa na cześć Sokołowa (Warszawa 1904), w której zamieszczony został zbiór materiałów archiwalnych do dziejów krakowskiej gminy żydowskiej<sup>43</sup>.

W 1904 roku Wettstein zdecydował się zebrać swoje dotychczasowe wydawnictwa i stworzyć z nich syntetyczną monografię. Rezultatem tych starań był jednak wyłącznie cykl artykułów opublikowanych w krakowskim tygodniku „המצפה” z 1904 roku (nr 1–32) oraz 1906 roku (nr 1–52). Obejmuje on próby przedstawienia danych statystycznych dotyczących żydowskich mieszkańców Kazimierza z w XVI i XVII wieku, oparte na księdze zmarłych, biografie XVI-wiecznych rabinów i uczonych, notki biograficzne seniorów oraz najzamożniejszych członków gminy. Wszystkie

podane informacje Wettstein starał się uzupełniać archiwaliami nieżydowskimi, jednakże miał ogromne trudności z ich opracowaniem.

Podobnie rzecz się miała z dalszym prowadzeniem cyklu artykułów. Wettstein wracał do prezentowanych już wątków, uzupełniał je, wskutek czego utracił ich syntetyczną i spójną formę. W 1909 roku ogłosił w czasopiśmie „Haeszkol” nową serię biografii i uzupełnień, ponadto szereg drobniejszych artykułów, recenzji, sprostowań. Do końca życia wracał do pomysłu stworzenia monografii, jednakże nie udało mu się tego zamierzenia zrealizować<sup>44</sup> (jego najpełniejszym opracowaniem dotyczącym krakowskich Żydów była praca wydana w Krakowie w 1918 roku לקורות היהודים בפולין וביהוד בקראקא: משנת 1587 עד שנת 1096)<sup>45</sup>.

Monumentalną pracę poświęconą gminie krakowskiej napisał wspomniany już Majer Bałaban<sup>46</sup>. Dembitzer, Wettstein oraz Bałaban uznawani są za prekursorów badań nad historią Żydów krakowskich i kazimierskich. Wszyscy opierali się na źródłach proveniencji żydowskiej, spośród których wiele nie przetrwało II wojny światowej. Wszyscy posługiwali się również językami żydowskimi, a tym samym posiadali umiejętność wyniesioną z rodzinnych domów, której zabrakło wielu spośród ich powojennych następców.

Mimo wydarzeń II wojny światowej – zniszczenia części źródeł, wymordowania osób mogących kontynuować podjęte już badania – a także spadku zainteresowań tematyką żydowską wśród badaczy z ziem polskich, prace nad pinkasami jako źródłem do historii żydowskiej nie zostały zakończone. Do tego materiału odwoływali się współcześni badacze, m.in. Bernard Dov Weinryb (1900–1982)<sup>47</sup> oraz Edward Fram (ur. 1922). Wykorzystywali oni fragmenty z pinkasów, aby prezentować mechanizmy funkcjonowania żydowskiej społeczności doby nowożytnej, losy wybranych postaci oraz zasady egzystencji wspólnoty<sup>48</sup>. W poszukiwaniu źródeł do tych analiz podróżowali po całym świecie. Niektórzy badacze dotarli również do Krakowa. Szukając materiałów proveniencji żydowskiej, przeglądali zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie.

W zbiorach tej instytucji znajdziemy wiele źródeł do historii Żydów krakowskich. Wśród nich znajdują się dwie księgi sądowe gminy krakowskiej. Pierwsza z nich opisana została jako *Wyroki sądu na Kazimierzu*, kolejna zaś jako *Protokół sądów rabinowskich w roku 1779 postanowiony, w którym dekreta mają być ingrosowane (wyrok sądu rabinackiego na Kazimierzu)*. Jest to materiał, o którym wspominał Majer Bałaban jako o dwóch XVIII-wiecznych pinkasach

<sup>39</sup> דברים עתיקים: מפנקסי הקהל בקראקא לקורות ישראל וחכמיו ... / מאת פ. פ. וועטשטיין

<sup>40</sup> מפנקסי הקהל בקראקא: לקורות ישראל וחכמיו, רבניו ומנהגיו בפולניא בכלל ובקראקא בפרט / מאת פ. פ. וועטשטיין.

<sup>41</sup> Wettstein Feivel Hirsch: *Diwre chefec. Dokumenta hebrajskie z pinkasów gminnych w Krakowie*. Hameasef 1902. Rec. Schorr Mojżesz: Przegląd literatury historii Żydów w Polsce. „Kwartalnik Historyczny. Organ Towarzystwa Historycznego” 1903, nr 17, s. 487–490.

<sup>42</sup> *Ibidem*, s. 477.

<sup>43</sup> *Sefer hajowel. Festschrift zum 25. jährigen Schriftstellerjubiläum*

*Sokolows. Warschau 1904.*

<sup>44</sup> Bałaban Majer: *Studja historyczne z 27 rycinami na 16 tablicach*. Warszawa 1927. Feivel Hirsch Wetstein [biogram], s. 192–194.

<sup>45</sup> לקורות היהודים בפולין וביהוד בקראקא: משנת 1096 עד שנת 1587

<sup>46</sup> Bałaban Majer: *Historja Żydów...*

<sup>47</sup> Weinryb, Bernard Dov Sucher [online]. Jewish Virtual Library [dostęp 12 stycznia 2016 r.]. Dostępny w internecie: [http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud\\_0002\\_0020\\_0\\_20745.html](http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0020_0_20745.html).

<sup>48</sup> Fram Edward: *Between West and East and East and West: A Section from the Community Record Books of Seventeenth-Century Cracow* (in Hebrew). „Gal Ed” 2012, Vol. 23, pp. 157–170.



należących do Wettsteina, a po jego śmierci przekazanych do zasobów gminnych, skąd trafiły do zbiorów archiwalnych.

Pierwszy z pinkasów sądowych gminy krakowskiej zawiera zapisy z lat 1764–1804 zamieszczone na 156 stronach. Kolejny obejmuje noty z lat 1780–1789 i liczy 92 strony. Zamieszczone w nich wyroki wydane zostały przez kolegium dajanów rozstrzygających spory natury cywilnej. Wśród zapisów przeważają sprawy spadkowe, regulacje dotyczące praw własności do nieruchomości, zapiski handlowe, ustalenie kwestii obciążeń dłużnych. Zgodnie z uprzednio przedstawioną już zasadą, karty z poszczególnymi wpisami są zszyte, a oba pinkasy oprawione w półskórek. Zapisy poczyniono przy użyciu ciemnego atramentu. Używano języka hebrajskiego; w przypadku drugiego zbioru na 92 stronach zamieszczono wyłącznie jeden zapis jidyszjęzyczny<sup>49</sup>.

Materiał ten przeglądany był przez nieliczne grono badaczy, którzy z różnych powodów nie zdecydowali się na edytowanie tego źródła. Działania takie podjęli Maciej Tomal oraz Anna Jakimyszyn-Gadocha. Skoncentrowali się na edycji jednego z dwóch wspomnianych XVIII-wiecznych pinkasów<sup>50</sup>. Przygotowywana publikacja obejmuje odpis pinkasu, tłumaczenie oraz objaśnienia. Edycja przygotowana przez Tomala i Jakimyszyn-Gadochę stanowi pierwsze pełne udostępnienie polskojęzycznemu czytelnikowi przekładu zapisów sądu dajanów. Co więcej, na podstawie aktualnego stanu wiedzy materiały krakowskie to zarazem jedyne zachowane gminne pinkasy sądowe z ziem polskich.

Innym przykładem źródła do badań nad historią i kulturą krakowskich Żydów są memorbuchery, czyli hebrajskojęzyczne rękopiśmienne księgi pamięci odczytywane w synagodze dla wspomnienia zmarłych. Księgi te spełniały funkcje praktyczne, bowiem łączyły w sobie wykazy zmarłych z odpowiednimi modlitwami. Nie były to materiały obszernie, np. krakowski memorbuch z bejt hamidraszu Majera Dajana liczył 16 stron formatu 20,2 × 12 cm. Standardowa księga pamięci obejmowała kartę tytułową, na której odnotowywano, jakiej wspólnocie służy i kiedy oraz przez kogo została założona, zbiór modlitw, zestawienie zmarłych i wykaz męczenników. Krakowski memorbuch przechowywany w zbiorach The Jewish National and University Library w Jerozolimie (MS heb. 8° 2417) nie posiada karty tytułowej. Zawiera spis 382 zmarłych, podzielony na kategorie (rabini, mężczyźni, kobiety), spośród których najstarszy zmarł w 1592 roku, zaś najmłodszy w 1904 roku. Pierwsza z podanych dat nie jest jednak datą założenia księgi; najprawdopodobniej pochodzi z początku XIX wieku. Nie są

również znane losy tego źródła; wiadomo jedynie, że pierwotnie służył on członkom bejt hamidraszu Majera Dajana, mieszczącego się na rogu ulic Jakuba i Izaaka.

Memorbuch z bejt hamidraszu Majera Dajana pierwotnie ułożony był w inny sposób. Nie wiadomo jednak, w jakich okolicznościach zmieniono jego układ. Wiadomo natomiast, że funkcjonował w połączeniu z innym tekstem – zestawieniem męczenników przechowywanym w zbiorach The Jewish National and University Library w Jerozolimie. Pierwszą część księgi pamięci wydał w 2010 roku Leszek Hońdo. Edycja ta jest pierwszą próbą udostępnienia polskojęzycznemu czytelnikowi treści księgi pamięci (we wstępie pracy Leszek Hońdo deklaruje edycję także drugiej części tego materiału, dzięki czemu dostępne będzie całe źródło)<sup>51</sup>. Hońdo jest pierwszym współczesnym badaczem tematyki żydowskiej, który sięgnął po krakowski memorbuch i przetłumaczył go na język polski. Nie oznacza to zarazem, że był pionierem w zakresie badań nad tym typem źródła. O podobnych zestawieniach wspominają bowiem Efraim Mosze Pinner (1803–1880) i Menachem Mendel Krenzel (1847–1930). Ten pierwszy odnosi się do memorbuchu krakowskiej Chewry Kadisza (Bractwa Pogrzebowego)<sup>52</sup>, drugi zaś edytował słownik biograficzny Chaima Dawida Asulaja, uzupełniając go o własne uwagi dotyczące przede wszystkim druków i prac krakowskich uczonych<sup>53</sup>. Do wypisów z krakowskich synagog informujących o męczennikach sięgał również Feiweł Hirszt Wettstein.

W zachowanych zasobach archiwalnych znajdują się także pojedyncze niepublikowane dotąd zapiski w językach żydowskich. Znajdują się one w zasobach Archiwum Narodowego w Krakowie oraz Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma. W ANK materiał o proveniencji żydowskiej rozrzucony jest po różnych zespołach. Obejmuje pojedyncze karty bądź dopiski na tekście nieżydowskim, nierzadko ograniczające się do podpisu osób, których dotyczyła dana sprawa. Jednostkowe zapisy dotyczą wszelkich dziedzin życia, m.in. spraw majątkowych, testamentowych, sądowych<sup>54</sup>. W zasobach ŻIH stosowne dokumenty przynależą do spuścizny opisanej jako Gmina wyznaniowa żydowska w Krakowie (sygn. 107) i obejmującej 139 teczek. Zawierają one dokumenty powstałe pomiędzy drugą połową XVIII wieku a latami trzydziestymi XX wieku. We wskazanym zbiorze teczek oznaczone numerami 52 i 53 – obejmujące zarządzenia administracyjne oraz kwestie podatków i rozliczeń zaległości finansowych (lata 1806–1807) – zawierają wpisy sporządzone przy użyciu alfabetu hebrajskiego<sup>55</sup>.

<sup>49</sup> ANK, Fragmenty zespołów miasta żydowskiego na Kazimierzu pod Krakowem – zbiór szczątków zespołów, sygn. 29/35/22.

<sup>50</sup> Planowane jest również edytowanie kolejnego tomu pinkasu.

<sup>51</sup> Hońdo Leszek: *Krakowski Memorbuch bej hamidraszu Majera Dajana*. Kraków 2010, s. 7.

<sup>52</sup> Pinner Moses: מצבות קברות הרבנים ואנשי השם. *Grabschriften der berühmtesten Männer und Rabbiner in Europa und im heiligen Lande, nebst Catalog von 389 hebr. Drucken und Handschriften*. Berlin 1861, s. 101–104, 206–208.

<sup>53</sup> שם הגדולים השלם /להגאון... חיים יוסף דוד אזולאי... עם הגהות... "שארית ציון" ... מנחם ציון" וגם לרבות שמות הגדולים אשר נשמתו ע"י המהבר ובפרט גדולי עיר... מאת מנחם מאנדל ברי"ף קרעניגל. Kraków 1905.

<sup>54</sup> Najobszerniejsze pod tym względem są, przechowywane w Archiwum Narodowym w Krakowie, zbiory Archiwum miasta Kazimierza pod Krakowem. Warto podkreślić, że w dokumentach wykraczających poza ramy czasowe przyjęte dla niniejszego tekstu (powstałe po 1815 r. i przechowywane w archiwum ŻIH) występują pojedyncze teksty sporządzone w językach żydowskich. Wiadome są na nich również pieczęcie bractw, stowarzyszeń. Ponadto pojawiają się teksty równoległe, dwujęzyczne, spisane w językach żydowskich i polskim, dotyczące np. koszerności, wyborów władz gminnych.

<sup>55</sup> Archiwum ŻIH, Gmina wyznaniowa żydowska w Krakowie, sygn. 107/52, 107/53.

Materiał ten uzupełniają publikacje responsów rabinackich, pierwotnie funkcjonujących jako materiał rękopiśmienny, pochodzące z okresu od XVI stulecia po czasy nam współczesne. Pierwszym badaczem tego tematu był zarazem autor pierwszego zestawienia o charakterze biobibliograficznym uczonych i rabinów Krakowa – Jechiel Matitjahu Zunz. W swojej pracy *עיר הצדק Geschichte der Krakauer Rabinate vom Anfange des sechzehnten Jahrhunderts bis die Gegenwart, als Beitrag zur Geschichte der Juden in Polen*<sup>56</sup>. Praca ta zawiera wykaz uczonych i rabinów, daty biograficzne, zestawienie dzieł, a nawet prezentację koligacji rodzinnych, pozwalających na odtworzenie tablic genealogicznych rodów rabinackich. Mająca pionierski charakter praca Zunza została poddana krytyce przez Joela Dembitzera<sup>57</sup>, brata wspomnianego już Chaima Natana Dembitzera, nauczyciela religii mojżeszowej. Przygotowana przez niego krytyka odwoływała się nie tylko do treści merytorycznych, ale i tytułu dzieła (Miasto sprawiedliwe). Dembitzer zatytułował bowiem swoją publikację *Ruina miasta sprawiedliwego* (מפלת עיר הצדק).

Drugi z Dembitzerów – Chaim Natan – kontynuował wątek prezentacji krakowskiego rabinatu w drugim tomie swojej pracy *כלילת יופי*. Koncentrował się w rozważaniach na rabinach działających w XVI i XVII wieku, odwoływał do ich twórczości, w tym responsów. Temat ten podejmował także wspomniany już Feivel Hirsch Wettstein. Nie udało mu się jednak stworzyć pełnej pracy o charakterze biograficznym. Zamierzenia takie zrealizował natomiast Chaim Ber Friedberg (1876–1961). Jego rozprawa z lat 1897–1898 *לוחות זכרון Epitaphien von Grabsteinen des israelitischen Friedhofes zu Krakau nebst biographischen Skizzen* zawiera biografie rabinów i uczonych krakowskich doby nowożytnej<sup>58</sup> oraz publikacja wydana we Frankfurcie nad Menem w 1904 roku *לוחות זכרון. Biographien der Rabbiner, Gelehrten und Gemeindevorsteher zu Krakau, vom Anfang des XVI. Jahrhunderts bis auf die Gegenwart nebst Grabinschrift en. Beiträge zur Geschichte der Juden in Polen und Deutschland*. Friedberg publikował również monografie wybitnych krakowskich rodzin – Spirów, Landauów, Schorrów, Horowitów. Temat wielkich krakowian poruszany był także przez Krengla, czego odzwierciedleniem jest słownik biograficzny Azulaja, o którym była już mowa.

Wspomniane źródła, chociaż nieliczne, stanowią przykład dokumentacji gminy krakowskiej wytworzonej w językach żydowskich. Odzwierciedlają zasady i przepisy obowiązujące w tej wspólnocie w epoce nowożytnej, pozostając bezcennym źródłem dla analiz naukowych. Tym cenniejszym, że niektóre spośród nich pozwalają docierać do informacji, które nie zachowały się w oryginale, a po dziś dzień funkcjonują wyłącznie w postaci odpisów.

<sup>56</sup> Zunz Jechiel M.: *עיר הצדק. Geschichte der Krakauer Rabinate vom Anfange des sechzehnten Jahrhunderts bis die Gegenwart, als Beitrag zur Geschichte der Juden in Polen*. Lemberg 1874.

<sup>57</sup> Dembitzer Joel: *מפלת עיר הצדק. Ruina miasta sprawiedliwego*. „Haszachar” 1877, t. 8, s. 502–530.

<sup>58</sup> Friedberg Bernard: *לוחות זכרון. Epitaphien von Grabsteinen des israelitischen Friedhofes zu Krakau nebst biographischen Skizzen*. Drohobycz 1897.

## Bibliografia

### Źródła archiwalne

#### Archiwum Narodowe w Krakowie

Fragmety zespołów miasta żydowskiego na Kazimierzu pod Krakowem – zbiór szczątków zespołów, sygn. 29/35/2  
Archiwum planów Budownictwa Miejskiego w Krakowie (1805–1960), sygn. ABM, ul. Krakowska 41, fasc. 439  
Zbiór dokumentów papierowych 1413–1946, sygn. 29/658/1249

#### Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego

Gmina wyznaniowa żydowska w Krakowie, sygn. 107/52, 107/53

#### Biblioteka Jagiellońska

Korespondencja Ludwika Gumplowicza, rkps 6444 III, t. 1

### Źródła drukowane

- Bałaban Majer: *Die Krakauer Judengemeinde Ordnung von 1595 und ihre Nachträge*. Teil 1. „Jahrbuch der Jüdisch-literarischen Gesellschaft” 1912–1913, Bd. 10, S. 296–360
- Bałaban Majer: *Die Krakauer Judengemeinde Ordnung von 1595 und ihre Nachträge*. Teil 2. „Jahrbuch der Jüdisch-literarischen Gesellschaft” 1916, Bd. 11, S. 88–114
- Cygielman Shmuel A.: *Jewish Autonomy in Poland and Lithuania until 1648 [5408]*. Jerozolima 1997
- Gminy żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej. Wybór tekstów źródłowych*. Oprac. i tłum. Anna Michałowska. Warszawa 2003
- Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*. Wyd. Franciszek Piekosiński, Józef Szujski. Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, nr 5. Pomniki dziejowe wieków średnich do objaśnienia rzeczy polskich służące, t. 4. Kraków 1878, cz. 1
- Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795)*. T. 1–2. Wyd. Franciszek Piekosiński. Kraków 1885
- Statut krakowskiej gminy żydowskiej z roku 1595 i jego uzupełnienia. Tłumaczenie sporządzone na podstawie odpisu Majera Bałabana*. Wstęp, przekł. i oprac. Anna Jakimyszyn. Kraków 2005
- Quellenschriften zur Geschichte der Juden in Polen insbesondere in Krakau*. קדמוניות מפנקסאות ישנים: לקורות ישראל. תולדות מהרח"ן: דברי ימי חיי חיים נתן דעמביצער / מאת פ. ה. וועטשטיין. *Toldot Maharhan: Rabbi Chaim Nathan Dembitzer, sein Leben und Wirken*. Oprac. Feivel Hirsch Wettstein. Kraka 1893
- דמביצר, חיים נתן בן יקותיאל זלמן, כלילת יופי. T. 1. Kraka 1888, T. 2 Kraka 1893

פיבל הירש וטשטיין, קדמוניות מפנקסאות ישנים, קראקא תרנ"ב  
לקורות היהודים בפולין וביחוד בקראקא : משנת 1096  
עד שנת 1587  
פיבל הירש וטשטיין, קדמוניות מפנקסאות ישנים, קראקא תרנ"ב  
מפנקסי הקהל בקראקא : לקורות ישראל וחכמיו, רבניו ומנהגיו  
בפולניא בכלל ובקראקא בפרט / מאת פ. ה  
וועטשטיי  
שם הגדולים השלם / להגאון ... חיים יוסף דוד אזולאי ... עם  
הגהות ... "שארית ציון" ... מנחם ציון" וגם לרבות שמות הגדולים  
אשר נשמטו ע"י המחבר ובפרט גדולי עיר . . . מאת מנחם מאנדל  
Kraków 1905. ברי"ף קרעגיל.

## Opracowania

- Baĳaban Majer: *Historja Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304–1868*. T. 1. 1304–1655. Kraków 1931 (reprint Kraków 1991, reprint 2013)
- Baĳaban Majer: *Studja historyczne z 27 rycinami na 16 tablicach*. Warszawa 1927. Feiwel Hirsch Wettstein [biogram], s. 192–194
- Berkovitz Jay R.: *Protocols of Justice. The Pinkas of the Metz Rabbinic Court 1771–1789*. Boston 2014
- Bieniarzówna Janina, Maĳecki Jan M.: *Dzieje Krakowa. T. 3. Kraków w latach 1796–1918*. Red. Janina Bieniarzówna, Jan M. Maĳecki, Józef Mitkowski. Kraków 1985
- Cracovia Iudaeorum 3D*. Kraków 2013
- Dembitzer Joel: מפלת עיר הצדק. *Ruina miasta sprawiedliwego*. „Haszachar” 1877, t. 8, s. 502–530
- Fram Edward: *Between West and East and East and West: A Section from the Community Record Books of Seventeenth-Century Cracow* (in Hebrew). Hebrew. „Gal Ed” 2012, Vol. 23, pp. 157–170
- Friedberg Bernard: *Epitaphien von Grabsteinen des israelitischen Friedhofes zu Krakau nebst biographischen Skizzen*. Drohobycz 1897
- Hońdo Leszek: *Krakowski Memorbuch bej hamidraszu Majera Dajana*. Kraków 2010
- Kutrzeba Stanisław: *Ludność i majątek Kazimierza w końcu XIV stulecia*. „Rocznik Krakowski” 1900, t. 3, s. 183–201
- Litt Stefan: *Pinkas, Kahal, and the Mediene: The Records of Dutch Ashkenazi Communities in the Eighteenth Century as Historical Sources*. Boston 2008
- Pinner Moses: מצבות קברות הרבנים ואנשי השם. *Grabschriften der berühmtesten Männer und Rabbiner in Europa und im heiligen Lande, nebst Catalog von 389 hebr. Drucken und Handschriften*. Berlin 1861
- Sefer hajowel. Festschrift zum 25. jährigen Schriftstellerjubiläum Sokolows*. Warschau 1904

- Słownik biograficzny polskiej historii wychowania: Judyta Freylichówna* (ur. 1906). Hasło oprac. Józef Krukowski. Red. Andrzej Meissner, Władysława Szulakiewicz. Toruń 2008, s. 239–240
- Świszczowski Stefan: *Miasto żydowskie na Kazimierzu w świetle nowych badań*. „Biuletyn Krakowski” 1960, t. 2, s. 47–72
- Świszczowski Stefan: *Założenie i rozwój miasta Kazimierza*. „Biuletyn Krakowski” 1961, t. 2, s. 34–79
- Świszczowski Stefan: *Miasto Kazimierz pod Krakowem*. Kraków 1981
- Weinryb, Bernard Dov Sucher [online]. Jewish Virtual Library [dostęp 12 stycznia 2016 r.]. Dostępny w internecie: [http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/cejud\\_0002\\_0020\\_0\\_20745.html](http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/cejud_0002_0020_0_20745.html)
- Wettstein Feivel Hirsch: *Quellenschriften zur Geschichte der Juden in Polen insbesondere in Krakau*. קדמוניות מפנקסאות ישראל. לקורות ישראל בכלל ובקראקא בפרט 1892
- Wettstein Feivel Hirsch: *Quellenschriften zur Geschichte der Juden in Polen insbesondere in Krakau. Kadmonijot mipinkesaot jeszenim lekorot jehudim bepolin biklal ube-kraka bifrat*. Kraków 1892, s. 66. Rec. Izak Planer. „Kwartalnik Historyczny. Organ Towarzystwa Historycznego” 1894, t. 8, s. 123–130
- Wettstein Feivel Hirsch: *Diwre chefec. Dokumenta hebrajskie z pinkasów gminnych w Krakowie*. Hameasef 1902. Rec. Schorr Mojżesz: Przegląd literatury historii Żydów w Polsce. „Kwartalnik Historyczny. Organ Towarzystwa Historycznego” 1903, nr 17, s. 487–490
- Wyrozumka Bożena: *Czy Jan Olbracht wygnał Żydów z Krakowa?*. „Rocznik Krakowski” 1913, t. 59, s. 5–11
- Zaremska Hanna: *Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina krakowska*. Warszawa 2011
- Zarubin Przemysław: *Żydzi w aglomeracji Krakowa w czasach stanisławowskich. Przemiany prawne, gospodarcze i społeczne*. Kraków 2012
- Zunz Jechiel M.: *עיר הצדק. Geschichte der Krakauer Rabinate vom Anfange des sechzehnten Jahrhunderts bis die Gegenwart, als Beitrag zur Geschichte der Juden in Polen*. Lemberg 1874

## Prasa

„Czas” 1910, nr 71, z 15 lutego

## Słowa kluczowe

Żydzi, Kraków, źródła, język hebrajski, język jidysz

## Hebrew and Yiddish-language sources for the history of Kraków Jews of the 16<sup>th</sup> to 19<sup>th</sup> centuries

The article is devoted to Jewish sources of the history of Kraków Jews, preceded by an outline of the history of the Jewish community in Kraków and Kazimierz from the Middle Ages to the 19th century. It collects information on sources produced in Jewish languages (Hebrew, Yiddish, as well as a mixed Hebrew-Yiddish form). The materials discussed date back to the 16<sup>th</sup>–19<sup>th</sup> centuries.

They include published sources and unpublished material, available in Polish archives. The text covers both original materials, as well as copies and summaries. The presented examples (community statutes, pinkas, excerpts from municipality and brotherhood documents, memoirs) bring an order to the knowledge of Jewish sources of the history of Kraków and Kazimierz Jews.